

15. *Garam E.* Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. – Budapest, 2001.

16. *Szymański W., Dąbrowska E.* Awarzy. Węgrzy. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.

### Резюме

*В статті аналізуються поясні набори славянських кладов типу Вильховчик-Козиевка в контексті культурно-історических контактів з азіатськими кочевниками.*

Одержано 18 квітня 2005 р.

УДК 903.3(477.4)“9-13”

*І.П.Возний*

## ПЛОЦА ТА ЗАБУДОВА ПОСЕЛЕНЬ X–XIV ст. НА ТЕРИТОРІЇ МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХЬОГО СИРЕТУ ТА СЕРЕДЬОГО ДНІСТРА

*У статті на основі залучення широкого кола джерел і, в першу чергу, археологічних, розглядаються проблеми визначення розмірів поселень в різні хронологічні періоди. Простежується взаємозв'язок із збільшенням кількості поселень і зменшенням їхньої середньої площі. Приділена увага плануванню та забудові відкритих поселень.*

**Ключові слова:** Русь, сільські поселення.

Проблема історії давньоруського села все ще належить до числа недостатньо розроблених. До недавнього часу вона досліджувалася, в основному, за писемними джерелами. Села згадуються уже в X ст. в угодах русів з греками, “Повісті временних літ”, літописах, але ці повідомлення стосуються, головним чином, побуту сільського населення. У XII–XIII ст. основна маса сільського населення на Русі, незалежно від його правового становища, називалася смердами, які “иже по селом живут”<sup>1</sup>. У Короткій редакції “Руської Правди” згадується “смердей конь”, що свідчить про широке його використання на селі<sup>2</sup>. Деякі свідчення стосовно життя на селі знаходимо на сторінках літописів. Так, дружинники Святополка у 1103 р. не радили йому починати війну під час весняних польових робіт: “Не время весне воевати хоче погубити смерды и ролью имь”<sup>3</sup>. Давньоруські літописи згадують про феодальну земельну власність дружин-

ників. У 1096 р. Мстислав Володимирович після війни з Олегом Святославовичем “распусти дружину по селом”<sup>4</sup>. Коли боярин Жирослав зрадив князя, то в літописі було записано: “Да будетъ дворъ его пуст и в селе его не будетъ живущего”<sup>5</sup>.

Писемні пам’ятки засвідчили також наявність на Русі невеликих поселень домонгольського часу у кілька дворів. Так, у грамоті Спасо-Хутинському монастиреві (1211 р.) перелічено чотири селянських сім’ї з їхніми господарствами.

На думку М.М.Вороніна, село потрапляє на сторінки літописів в особливих випадках, коли його грабують або спалюють феодала в міжусобній війні, чи коли в місцевості трапляється засуха, “мор велик” тощо<sup>6</sup>. Наприклад, під 1148 р. говориться про розорення князем Ізяславом Мстиславовичем доменіальних володінь чернігівських князів: “И пожже вся села ихъ, от и до Боловоса”<sup>7</sup>. Гліб Рязанський увійшов у Володимиро-Суздальську землю “и села пожже боярские”<sup>8</sup>. У 1146 р. князь Ізяслав “разграбиша дома дружины Игореве и Всеволоже и села и скоты взяша имения много”<sup>9</sup>. На цьому інформація стосовно господарства сільського населення давньоруського часу у писемних джерелах вичерпується. Фрагментарність останньої, яка б стосувалася історії давньоруського села, значно звужувала можливості досліджень у цьому напрямку. У писемних джерелах майже не відобразилися такі важливі питання з історії відкритих поселень, як розвиток землеробства і скотарства як основи господарства, відокремлення ремесла від землеробства, питання матеріальної культури і побуту давньоруського села і, нарешті, виникнення і становлення феодальних відносин. В них також не зачіпаються проблеми соціальних відносин та особливостей общини і сім’ї. Ось ті основні питання, що можуть бути поставлені та деякою мірою вирішені на матеріалах давньоруських сільських поселень.

Для дослідження відкритих поселень через брак писемних джерел у ряді випадків можуть бути використані матеріали археологічних розкопок. При широкомасштабних дослідженнях сільських поселень у різних регіонах України археологія дасть цілком надійні матеріали для вирішення багатьох питань історії давньоруського села.

Археологічний характер селищ можна визначити тільки після розкопок всієї площі, коли виявляться типологічні відмінності її від інших категорій поселень. Тому проблема відкритих поселень може бути вирішена остаточно тільки в результаті розкопок суцільними площами пам’яток даного типу і навколишніх територій. Це дозволить відновити картину життя на території поселень, вияснити їхнє планування, господарство і побут їхніх мешканців<sup>10</sup>.

Розміри сільських поселень давньоруського часу можна встановити тільки при обстеженні самих поселень. Межі селищ визначалися, в основному, під час археологічних розвідок шляхом обстеження поширення, насиченості та кольору культурного шару, збору підйомного матеріалу, зокрема кераміки (як правило, площа поширення останнього співпадає з розмірами культурного шару), а інколи за допомогою шурфів. Найбільш надійно визначалися кордони поселення за темнішим кольором культурного шару. В такий спосіб вдалося визначити розміри близько  $\frac{2}{3}$  загальної кількості досліджених поселень.

Зустрічаються поселення, на яких важко визначити темні плями споруд. У цьому випадку площа поселень визначалася за місцями скупчення керамічного матеріалу, обмазки стін жител, перепаленого каміння, які вказували на наявність житлових комплексів на певній площі. Частина селищ знаходилася на місці слов'янських поселень давнішого періоду, що ускладнює точне визначення меж наступних напластунів.

Розміри поселень у різні хронологічні періоди показані в таблицях № 1 і 2, куди включені дані лише про ті селища, площа яких визначалася за кольором культурного шару та насиченістю підйомним матеріалом. До них увійшли далеко не всі поселення, що досліджувалися, а лише ті, межі яких фіксуються відносно чітко. Незначна кількість матеріалу і невеликий хронологічний діапазон, до якого вони відносяться, на жаль не дозволяють зробити широкі історичні узагальнення. Тому обмежимося деякими попередніми висновками.

Найбільш поширеними поселеннями як у VIII–X ст., так і у XII – першій половині XIII ст. є ті, площа яких складає від 0,1 до 2 га. Так, на 213 поселеннях, на яких визначалися їхні межі, площу менше 2 га мали у VIII–X ст. 23 поселення, 47 у XII – першій половині XIII ст. і 15 у другій половині XIII–XIV ст. У хронологічний період А (VIII–XII ст.), відповідно, це становило 10,7%, у періоді Б (XII – перша половина XIII ст.) – 22% і В (друга половина XIII–XIV ст.) – 7% від загальної кількості поселень. За всі хронологічні періоди селища розмірами від 0,1 до 2 га складали майже половину всіх поселень – 48,3%. Площу від 2 до 5 га мали, відповідно, 10, 24 і 13% поселень у різні хронологічні періоди. 3, 22 і 5% поселень мали площу від 5 до 10 га, 11% поселень – більше 10 га. Причому великі поселення мало характерні для періоду XII–XIV ст.

На досліджуваній території немає таких районів, де були б поширені виключно тільки великі або тільки маленькі поселення. Різні за площею поселення розподілені в Сирето-Дністровському межиріччі більш-менш рівномірно.

Подібна картина простежується і на інших територіях давньоруської

Площа поселень (га)	Кількість поселень за хронологічними групами						Всього
	A	АБ	Б	БВ	В	АБВ	
	до 0,5	7	4	12	4	7	
1	8	1	13	3	2	1	28
2	8	-	22	5	6	-	41
3	4	-	15	2	4	-	25
5	6	2	9	6	9	-	32
8	2	1	19	6	3	2	33
10	1	-	3	1	2	1	8
12	1	-	-	-	-	-	1
15	1	-	1	-	2	-	4
20	1	-	1	-	-	-	2
> 20	2	-	-	2	1	-	5
<b>Всього</b>	<b>41</b>	<b>8</b>	<b>95</b>	<b>29</b>	<b>36</b>	<b>4</b>	<b>213</b>

Таблиця 1. Розміри поселень в різні хронологічні періоди.

Хронологічні групи	Всього поселень	Площа поселень (га) до										
		0,5	1	2	3	5	8	10	12	15	20	>20
		%										
A	41	3,3	3,7	3,7	1,9	2,8	0,9	0,5	0,5	0,5	0,5	0,9
АБ	8	1,9	0,5	-	-	0,9	0,5	-	-	-	-	-
Б	95	5,6	6,1	10,3	7	4,2	8,9	1,4	-	0,5	0,5	-
БВ	29	1,9	1,4	2,3	0,9	2,8	2,8	0,5	-	-	-	0,9
В	36	3,3	0,9	2,8	1,9	4,2	1,4	0,9	-	0,9	-	0,5
АБВ	4	-	0,5	-	-	-	0,9	0,5	-	-	-	-
<b>Всього %</b>		<b>16</b>	<b>13,1</b>	<b>19,2</b>	<b>11,7</b>	<b>15</b>	<b>15,5</b>	<b>3,7</b>	<b>0,5</b>	<b>1,9</b>	<b>0,9</b>	<b>2,3</b>

Таблиця 2. Відсоткове співвідношення розмірів поселень у різні хронологічні періоди.

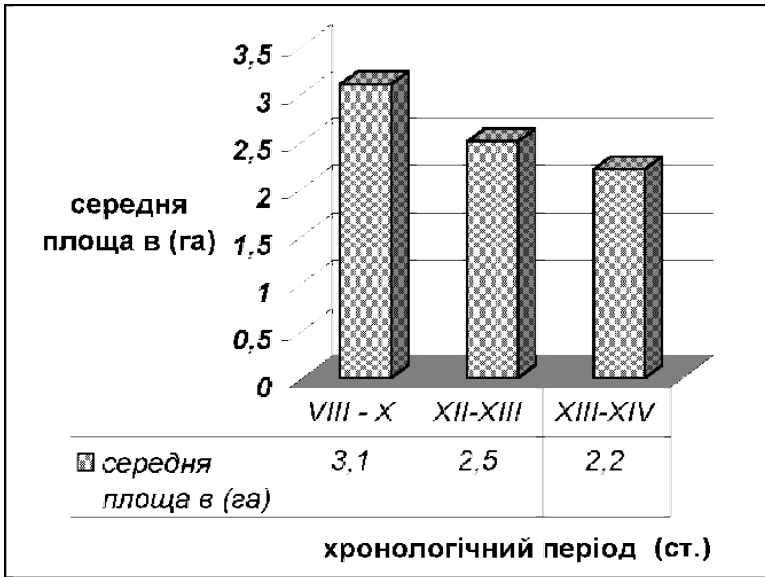
держави. Так, наприклад у Смоленській землі переважали селища площею 0,5–1,2 га<sup>11</sup>, що складало 42,7% від загальної кількості поселень. 16,5% становили селища, площа яких складала більше 2 га. Поселення в'ятичів займали, в середньому, 2 га<sup>12</sup>. За даними А.В.Успенської та М.В.Фехнер, середні розміри сільських поселень Північно-Західної і Північно-Східної

Русі відповідали близько 1,5 га<sup>13</sup>. Селищам, площа яких складає менше 1 га, належить лише 45,3% від загальної кількості поселень<sup>14</sup>. У Чернігівському Задесенні за розмірами і площею Ю.М.Ситий умовно виділяє три групи поселень: до 2 га включно – 56%, до 5 га включно – 35% і більше 5 га – 9% від загальної кількості поселень<sup>15</sup>. Середня площа селищ Північно-Східної і Північно-Західної Русі дорівнювала 1,5 га<sup>16</sup>. Відкриті сільські поселення південної Русі також були невеликими. Їхня площа, в середньому, становила 0,8–1,5 га<sup>17</sup>.

Отже, давньоруські неукріплені поселення Північної Буковини Х–XIV ст. за своєю площею не відрізнялися від аналогічних населених пунктів інших східнослов'янських територій. Площа більшості з них вкладається в межі від 0,5 до 2 га. Така ж картина простежується на всій території давньої Русі<sup>18</sup>. Спільні середні розміри поселень, очевидно, вказують на однакові способи землекористування і землеобробки в епоху розквіту давньоруської держави, а також на оптимальну чисельність населення, яке здатне прогодуватися за рахунок оточуючих земель<sup>19</sup>.

Збільшення кількості поселень супроводжувалося певним зменшенням їхньої середньої площі (Табл.3). Так, на Буковині середня площа поселень у VIII–X ст. становила 3,1 га, у XII – першій половині XIII ст. вона зменшилася до 2,5 га. Характерною особливістю розвитку поселень XII – першої половини XIII ст. є їхня одношаровість, причому культурні шари фактично знищено оранкою, знахідки виявлено безпосередньо в орному шарі або ж у заповненні об'єктів. Культурний шар не завжди покриває всю територію поселень, а виступає лише плямами, які відповідають місцям розташування дворів, житлових та господарських споруд. У другій половині XIII–XIV ст. середня площа поселень у Сирето-Дністровському межиріччі зменшилася до 2,2 га. Отже, на Буковині за період з VIII по XIV ст. середня площа поселень скоротилася майже на 1 га. Такі процеси характерні для всієї Київської Русі. За підрахунками А.В.Кузи, площа поселень у давньоруській державі зменшилася з 1,85 до 1,25 га<sup>20</sup>. Аналогічні дані на багатому фактичному матеріалі отримані В.В.Седовим у Смоленській землі, де простежено скорочення площ поселень з VIII до XIII ст. у співвідношенні 2:1<sup>21</sup>. Зменшення селищ відзначено і Т.М.Нікольською за археологічними дослідженнями поселень в'ятичів<sup>22</sup>. Середня площа поселень Московської землі у XII ст., за підрахунками А.А.Юшко, складала 11 тис. кв. м, а у першій половині XIII ст. скоротилася до 5,6 тис. кв. м<sup>23</sup>.

Цей процес продовжувався і в другій половині XIII–XIV ст. Так, С.А.Беляєва констатує факт, що площа Озарицького поселення в даний період зменшилася майже в 2,5 рази<sup>24</sup>. Аналогічні результати дають



Таблиця 3. Середні площі поселень в різні хронологічні періоди.

розрахунки по поселенню Комарівка<sup>25</sup>. Історико-географічні матеріали з історії села на території України в XIV–XVII ст., які наводяться в деяких працях, теж показують, що до XV ст. відбувається скорочення площі поселень і переважає малодвірний тип забудови<sup>26</sup>.

Археологічні матеріали дозволяють висвітлити історію забудови давньоруських поселень поки-що в загальних рисах. Питання про планування поселень ще остаточно не розроблене через недостатню дослідженість давньоукраїнських поселень як на теренах Буковини, так і давньоруської держави в цілому. Однак методика визначення типу забудови, яка розроблена на матеріалах інших територій<sup>27</sup>, дозволяє зробити деякі приблизні розрахунки по планувальній структурі поселень Північної Буковини.

Планування або забудова поселень тісно пов'язана з їхнім розміщенням на місцевості. Оскільки більшість давньоруських поселень Північної Буковини, як і на інших територіях, витягнуті вздовж берегів річок, про що свідчить поширення культурного шару і підйомного матеріалу, природно припустити, що основним типом забудови відкритих поселень був прибережно-рядовий<sup>28</sup>. Він чітко простежується на орному полі, де проступають темні плями розораних садиб. У більшості випадків садиби розміщуються вздовж берега річки чи потоку в один-два, рідше три ряди. На думку В.В.Сєдова і М.П.Мілонова, при ширині поселень в 30–

40 м двори могли розташовуватися тільки в один ряд, у 80–100 м – у два ряди, а в 100 і більше – в три ряди<sup>29</sup>. Подібні розрахунки наводить С.А.Бєляєва стосовно Озарицького поселення XIII–XIV ст.<sup>30</sup>.

На Буковині більшість поселень за формою поширення культурного шару витягнута вздовж річок на 100–400 і більше метрів при ширині 30–50 м. Причому, вони характерні для всіх хронологічних періодів. Як видно з таблиць №4 і 5, серед поселень Сирето-Дністровського межиріччя, на яких визначалася площа поширення культурного шару, у XII – першій половині XIII ст. найбільше поселень мають прибережно-однорядну або дворядну систему забудови, що складає 57 поселень, або 32,2%. У наступному хронологічному періоді – другій половині XIII–XIV ст., відповідно 29 поселень, що складало 16,4% від загальної кількості.

Наприклад, до однорядних поселень можна віднести поселення XII–XIII ст. Банилів (100х30 м), Замостя (100х30 м), Кіцмань (150х40 м), Верхні Станівці (180х20–40 м), Кліводи (250х40–50) та поселення XIV–XV ст. Іспас (140х40 м), Котелеве (100х50 м) тощо. Мабуть, при такій ширині для них була характерна однорядна система забудови (Рис.1, А, Б).

У центральних районах Смоленщини, за підрахунками В.В.Сєдова, таке планування було властиве для 79% поселень<sup>31</sup>, а у районах Північно-Західної і Північно-Східної Русі 80% поселень були витягнуті вздовж ріки при ширині 30–40 м<sup>32</sup>. Подібні поселення відомі і в Середньому Подніпров'ї<sup>33</sup>.

Виходячи з тверджень В.В.Сєдова, що до поселень з дворядною забудовою можна віднести ті, які мають ширину від 50 до 80 м, то на теренах Буковини це такі, наприклад, поселення XII–XIII ст., як Боянчук (120х70 м), Заставна (450х60 м), Оршівці (490х60–90 м), та поселення хронологічного періоду В – Грозинці (125х70 м), Лашківка (400х80 м), Чепони (100х80 м), Валява (140х60–80) (Рис.1, В, Д, Е).

Дворядна система забудови відома на багатьох поселеннях давньоруської держави, а саме: на території Верхньої Волги, Верхнього Подніпров'я (Білоручинське, Мале Княже Село, Кімирське), землі в'ятичів (Сомово, Степаньково), теренах південної Русі (Бортничі, Вишеньки) й інші<sup>34</sup>.

Якщо брати у загальному, то прибережно-рядова система забудови поселень регіону протягом усіх хронологічних періодів була визначальною і становила 113 поселень (63,8%). Це, в основному, співпадає з аналогічними системами забудови на інших теренах Давньоруської держави.

Важко встановити, який тип забудови був на поселеннях з шириною культурного шару більше 100 м. Свого часу В.В.Сєдов вказував, що поселення, які мають значну ширину, навіть при певній витягнутості їх уздовж річки, скоріше за все, потрібно віднести до розряду невизначених за типом забудови, хоча на окремих поселеннях він констатував трирядну забу-

Хронологічні періоди	АБ	Б	БВ	В	АБВ	Всього
Типи забудови	Кількість поселень					
Прибережно-рядова	3	18	5	7	-	33
в тому числі однорядна						
Дворядна	4	39	14	22	1	80
Невизначена	-	36	11	8	2	57
Кучова	1	4	-	1	1	7
Всього	8	97	30	38	4	177

Таблиця 4. Розподіл поселень з різними типами забудови за хронологічними періодами.

Хронологічні періоди	АБ	Б	БВ	В	АБВ	Всього
Типи забудови	%					
Прибережно-рядова	1,7	10,2	2,8	4	-	18,6
однорядна						
Дворядна	2,2	22	7,9	12,4	0,6	45,2
Невизначена	-	20,3	6,2	4,5	1,2	32,2
Кучова	0,6	2,2	-	0,6	0,6	4
Всього	4,5	54,7	16,9	21,5	2,4	100

Таблиця 5. Поширення різних типів забудови в % співвідношенні.

дову<sup>35</sup>. Виходячи з цього, можна припустити, що на Буковині були також поширені поселення з невизначеною системою забудови або, ймовірно, з трирядною. Ці поселення складають досить значну частку у різні хронологічні періоди. Так, у XII – першій половині XIII ст. 36 поселень мають невизначену систему забудови, що складає 20,3%. У другій половині XIII–XIV ст. їх стає менше – 8 (4,5%). Це, очевидно, пов'язано з тим, що у даний хронологічний період загальна площа поселень зменшувалася, про що говорилося вище. В загальному, поселення з невизначеним типом забудови у всі хронологічні періоди складали 32,2%, тобто половину від при-



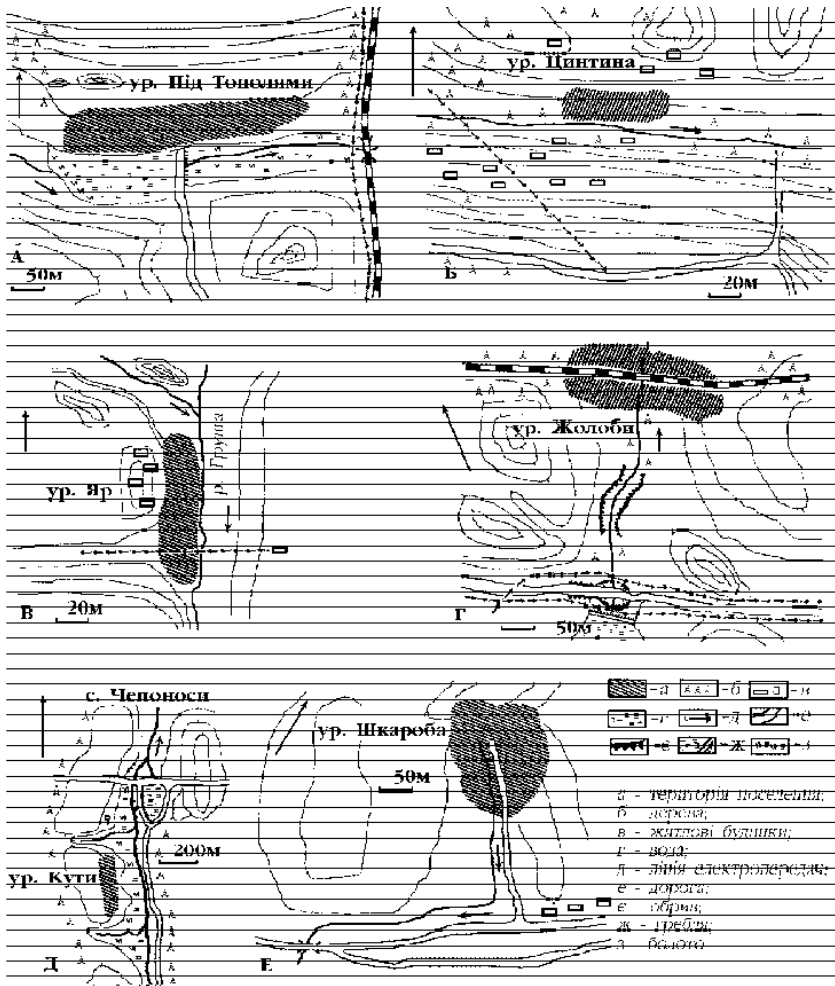


Рис. 1. Плани поселень з різними типами забудови:  
 однорядна: А – Кліводин; Б – Верхні Станівці; дворядна: В – Оршівці;  
 Д – Чепоноси; Е – Валява; невизначена система забудови: Г – Лаківка.

бережно-рядової. До таких поселень можна віднести, наприклад, поселення хронологічного періоду Б – Бабин (170х120 м), Гордівці (500х150 м), Дарабани (200х150 м), Лашківка (400х170 м) та поселення XIV–XV ст. – Данківці (450х100 м), Круглик (150х100 м) тощо (Рис.1, Г). Можливо, подальші дослідження відкритих поселень регіону дадуть більш конкрет-

ну картину їхньої забудови і, відповідно до цього, можуть конкретизувати наші знання в даній галузі.

Аналогічна картина простежується на Комарівському поселенні XIII–XIV ст., де вловлюється трирядна забудова<sup>36</sup>. Тут групи жител розміщувались на відстані 20–25 м одна від одної. До трирядної забудови відносяться і Гнідинське поселення у південному Подніпров'ї<sup>37</sup>. На поселенні Кічкас дослідники встановили чотирирядну забудову<sup>38</sup>.

До поселень з купчастою забудовою, як вказує В.В.Седов, можна віднести пам'ятки, майданчики яких мають овальні, а інколи невизначені рвані обриси, і не є витягнутими вздовж річок<sup>39</sup>, тобто їхня ширина і довжина приблизно однакові<sup>40</sup>.

Виходячи з цього, на теренах Північної Буковини існувала, можливо, й купчаста система забудови, яка, очевидно, характерна для мисових поселень. Це зумовлено, в першу чергу, природно-географічними умовами, коли майданчик поселення обмежений з двох боків ярами або струмками. Тому поселення не могли розростатися по довжині, а збільшувалися в ширину. Така ж забудова могла бути і на великих поселеннях.

Так, під час розкопок поселення Чорнівка I в урочищі Пуста Чорнівка, яке простягається вздовж ріки майже на 1 км, а в ширину займає близько 300 м, досліджено рештки трьох наземних дерев'яних будинків із глинобитними печами, які датуються XII – першою половиною XIII ст. Слід зазначити, що розкопана площа недостатня для того, щоб більш-менш повно визначити їхню забудову і планування. Під час розкопок не простежено окремих дворів та розташування на них будівель. Вдалося лише констатувати ступінь забудови поселення та виявити залишки окремих приміщень, які дають змогу визначити їхні конструктивні риси. Відстань між житлами становила 2,4–7,2 м<sup>41</sup>. При прибережно-рядовій забудові, як відомо, відстань між житлами може становити 20–40 м<sup>42</sup>. Тому в цьому випадку ми можемо припускати, що на даному поселенні існувала купчаста забудова.

До таких поселень можна, очевидно, також віднести поселення Чорнівка VIII в урочищі Лелеківець розмірами 300x100 м. З південної і північної сторін воно обмежене струмками, що впадають у річку Мошків, тому розширитися в довжину поселення не могло. Тут зафіксовано 6 темних плям від селянських садіб, які розміщувалися одна від одної на відстані 10–15 м<sup>43</sup>.

Можливо, купчаста забудова характерна і для поселення Чепоноси, яке також при своїх відносно невеликих розмірах (100x80 м) розташовувалося на першій надлуговій терасі лівого берега Потоку і з двох боків (північного і південного) обмежувалося струмками, що очевидно, ускладнювало розширення поселення в довжину.

Купчаста забудова могла бути поширеною і у давньоруських містах Сирето-Дністровського межиріччя, в першу чергу літописних Василеві, Кучелміні і інших.

Як видно з таблиць №4 і 5, до купчастої системи забудови, ймовірно, можна віднести лише 7 поселень, що складає 4% від загальної кількості. Причому більше поселень відомо для хронологічного періоду Б – 4 (2,2%), а в другій половині XIII–XV ст. – лише 1 (0,6%), що пов'язано із зменшенням загальної площі селищ.

Аналогічна купчаста забудова відома і на інших теренах давньоруської держави, наприклад, на поселенні Лебідка в землі в'ятичів, на Смоленщині тощо<sup>44</sup>.

Незначна кількість розкопаних поселень не дозволяє встановити закономірність у забудові поселень у кожному хронологічному періоді. Можливо, мають рацію дослідники, які дійшли висновку, що купчаста забудова більш характерна для раннього періоду, а саме VIII–X ст.<sup>45</sup>, але у нашому повідомленні даний хронологічний період не є предметом дослідження.

Досить важливою проблемою є визначення кількості селянських господарств на одному поселенні. Це завдання ускладнюється рядом об'єктивних причин: по-перше, на сьогоднішній день не розкопане повністю жодне поселення. По-друге, не завжди можна синхронізувати досліджені споруди. За підрахунками дослідників, середня відстань між селянськими дворами, виходячи з місць скупчення кераміки, обмазки та різних побутових предметів у культурному шарі, становить приблизно 20–30 м<sup>46</sup>. Однак інтервали не завжди рівномірні. Тому вирахування кількості селянських дворів на поселенні, виходячи із середньої відстані між спорудами, відображає дійсну картину лише приблизно і є відносно умовним<sup>47</sup>.

На теренах регіону для поселень, на яких визначалася площа поширення культурного шару, виходячи із середньої відстані між селянськими дворами можна приблизно вирахувати кількість селянських дворів на поселенні того чи іншого хронологічного періоду. Так, у XII – першій половині XIII ст. поселення, на яких нараховувалося від 3 до 8 дворів, як видно з таблиць №6 і 7, складали 18 поселень (10,2%). До таких поселень можна віднести селища Баламутівка, Банилів, Валява, Дарабани, Зелнів тощо. Така картина простежена на теренах Чорнівського адміністративно-господарського комплексу, де виявлено 7 кутів-висілків. На їхній території садиби селян виступають темними плямами на тлі зораного поля. Так, на поселенні в урочищі Лелеківець нараховано шість таких плям-залишків будівель XII – першої половини XIII ст. Знахідок іншого часу там не виявлено. Такі ж сліди простежено й на інших поселеннях.

У другій половині XIII–XIV ст. поселення, на яких нараховувалося від

Хронологічні періоди	АБ	Б	БВ	В	АБВ	
Кількість дворів	Кількість поселень					Всього
1-2	1	3	1	1	-	6
3-4	2	3	1	1	-	7
5-6	1	8	4	-	1	14
7-8	-	7	1	7	-	15
9-10	1	4	3	1	-	15
11-12	-	1	2	3	-	6
13-14	-	4	-	1	-	5
15-16	-	7	1	2	-	10
17-18	-	3	-	1	-	4
19-20	-	2	1	-	-	3
Більше 20	3	55	16	21	3	98
Всього	8	97	30	38	4	177

Таблиця 6. Розміри селищ за кількістю дворів.

Хронологічні періоди	АБ	Б	БВ	В	АБВ	
Кількість дворів	%					Всього
1-2	0,6	1,7	0,6	0,6	-	3,5
3-4	1,1	1,7	0,6	0,6	-	4
5-6	0,6	4,5	2,3	-	0,6	8
7-8	-	4	0,6	4	-	8,6
9-10	0,6	2,3	1,7	0,6	-	5,1
11-12	-	0,6	1,1	1,7	-	3,3
13-14	-	2,3	-	0,6	-	2,8
15-16	-	4	0,6	1,1	-	5,6
17-18	-	1,7	-	0,6	-	2,2
19-20	-	1,1	0,6	-	-	1,6
Більше 20	1,7	31	9	11,9	1,7	55,3
Всього	4,5	54,7	17	21,6	2,2	100

Таблиця 7. Відсоткове відношення розмірів селищ за кількістю дворів.

З до 8 дворів, становили 4,6% від загальної кількості (8 поселень). Так, до них можна віднести поселення Грозинці, Іспас, Котелеве, Маморниця тощо.

У всі хронологічні періоди такі селища становили більшість – 36 поселень (20,6%). 11,2% поселень мали від 9 до 14 дворів у всі хронологічні періоди і лише 17 поселень (9,4%) налічували від 15 до 20 дворів. Мало-двірні поселення в 1–2 двори складали лише 3,5% від загальної кількості поселень.

Розрахунки розмірів селищ за кількістю дворів наглядно підтверджують тезу про скорочення площі поселень від XII до XIV ст., а звідси і кількості дворів. Якщо брати відсоткове відношення розмірів селищ за кількістю дворів у XII – першій половині XIII ст., то їх налічувалося 54,7%, у той час як у другій половині XIII–XIV ст. їх стає лише 21,6% від загальної кількості, тобто на половину менше. Значний відсоток поселень (55,3%), на яких налічується більше 20 дворів, відносний, оскільки такі поселення існували тривалий відрізок часу. Тому селянські двори на них хронологічно могли не співпадати. Визначення кількості дворів у різні періоди поки що ускладнене відсутністю археологічного розкриття значної площі на цих поселеннях. Можливо, в результаті розкопок суцільними площами у майбутньому можна буде зробити більш конкретні висновки з даного питання.

Наявність на Русі домонгольського часу невеликих поселень у кілька дворів засвідчена писемними пам'ятками. Так, у грамоті Спасо-Хутинському монастиреві (1211 р.) перелічено чотири селянських сім'ї з їхніми господарствами<sup>48</sup>. У Новгороді, в сільській п'ятині, поселення складалися з 2–4 дворів. Такого типу садиби досліджені біля с.Шестовиця<sup>49</sup>. Там на площі 480 кв. м досліджено дві напівземлянки, споруди-сховища, ремісничу майстерню і господарські ями. Характер знахідок свідчить, що ця садиба належала заможному селянину.

Аналогічна ситуація простежується і на інших давньоруських землях. Так, на Смоленщині селища, на яких нараховувалося 3–8 дворів, складали 52,3% від загальної кількості поселень. 34,1% поселень мали більше 8 дворів і по 1–2 двори налічували 13,6% поселень<sup>50</sup>. А.В.Куза вважає, що на площі 1,5 га могло розміщуватися одночасно 5–7 селянських дворів<sup>51</sup>. За підрахунками М.В.Фехнер, на північно-східних і північно-західних землях Русі 70% поселень склалися з 3–6 дворів, а 30 % – із 7–12<sup>52</sup>.

Таким чином, на Русі переважали малодвірні поселення, які були найбільш раціональними в умовах орного землеробства, коли староорні землі знаходилися біля сіл і угноєння полів не складало труднощів. На зв'язок між розмірами поселень і формами землеробства вказував свого часу А.В.Кір'янов<sup>53</sup>.

## Примітки

1. ПСРЛ. – М.: Восточная литература, 1962. – Т.2. – Стб.47.
2. Правда Русская. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – Т.2. – С.185.
3. ПСРЛ. – М.: Восточная литература, 1962. – Т.1. – Стб.277.
4. ПВЛ. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч.1. – С.169.
5. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.747-748.
6. *Воронин Н.Н.* К истории сельского населения феодальной Руси // ИГАИМК. – 1935. – Вып.138. – С.10.
7. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.301.
8. ПСРЛ. – Т.1. – Стб.383.
9. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.333.
10. *Куза А.В.* Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С.99.
11. *Седов В.В.* Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли // МИА. – 1960. – №92. – С.23, 25.
12. *Никольская Т.Н.* Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX–XIII вв. – М.: Наука, 1981. – С.65.
13. *Успенская А.В., Фехнер М.В.* Поселения // Тр. ГИМ. – 1956. – Вып.32. – С.16-17.
14. *Куза А.В.* Назв. праця. – С.99.
15. *Ситий Ю.М.* Поселения X–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // Старожитності Південної Русі. Матеріали історик-археологічного семінару “Чернігів і його округа в IX–XIII ст.” – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С.92.
16. *Успенская А.В., Фехнер М.В.* Назв. праця. – С.16-17.
17. *Кучера М.П.* Селища // Археологія Української РСР: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т.3. – С.300.
18. *Куза А.В.* Назв. праця. – С.99.
19. Там же. – С.99.
20. Там же. – С.100.
21. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.23.
22. *Никольская Т.Н.* Сельские поселения земли вятичей // КСИА. – 1977. – Вып.150. – С.7.
23. *Юшко А.А.* Сельские поселения Московской земли // Древнерусская деревня: Археологические исследования микрорегионов. Тез. докл. – М., 1991. – С.3.
24. *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. – К.: Наук. думка, 1982. – С.42.
25. *Довженко В.И.* Некоторые вопросы археологического изучения древнерусского села домонгольского времени // Międzynarodowy kongres archeologii sło-

- wiańskiej. Warszawa 14 – 18 IX. 1965. – Wrocław; Warszawa, Kraków, 1968. – Т.9. – С.3.
26. *Беллева С.А.* Назв. праця. – С.44.
27. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.26; *Мионов Н.П.* Древнерусские курганы и селища в бассейне верхней Волги // МИА. – 1950. – №13. – С.152-154.
28. *Витов М.В.* О классификации поселений // СЭ. – 1953. – №3. – С.27-37; *Успенская А.В., Фехнер М.В.* Назв. праця. – С.15-17.
29. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.26; *Мионов Н.П.* Назв. праця. – С.152-154.
30. *Беллева С.А.* Назв. праця. – С.44.
31. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.28.
32. *Фехнер М.В.* Деревня Северо-Западной и Северо-Восточной Руси X–XIII вв. по археологическим данным // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. / Тр. ГИМ. – 1967. – Вып.43. – С.278.
33. *Вермейчик Е.М.* Охранные исследования поселения X–XIII вв. у с.Петруши // Проблемы археологии Южной Руси. – К, 1990. – С.76-83; *Кравченко Н.М., Бугай А.С., Магомедов Б.В.* Розвідки на Київщині // АДУ. – 1972. – Вып.4. – С.341-347; *Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї. – К., 1975. – С.163–165.
34. *Мионов Н.П.* Назв. праця. – С.152-154; *Седов В.В.* Назв. праця. – С.26; *Никольская Т.Н.* Назв. праця. – С.8; *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.194; *Беллева С.А.* Назв. праця. – С.45
35. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.26.
36. *Кубишев А.И.* Робота Комарівського загону Давньоруської експедиції // Укр. іст. журнал. – 1969. – №8. – С.158.
37. *Беллева С.А.* Назв. праця. – С.45.
38. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – К.: Наук. думка, 1984. – С.101-103.
39. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.26.
40. *Куза А.В.* Назв. праця. – С.100.
41. *Возний І.П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998. – С.56-60.
42. *Фехнер М.В.* Назв. праця. – С.278
43. *Возний І.П.* Назв. праця. – С.56-60.
44. *Никольская Т.Н.* Древнерусское селище Лебедка // СА. – 1957. – №3. – С.179. – Рис.2, 1; *Седов В.В.* Назв. праця. – С.28.
45. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.28.
46. Там же. – С.22-23; *Фехнер М.В.* Заключение (Деревня северо-западной и северо-восточной Руси X–XIII вв. по археологическим данным). – С.278.
47. *Куза А.В.* Назв. праця. – С.100; *Седов В.В.* Назв. праця. – С.23.
48. Памятники русского права. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Вып.II. – С.108.

49. *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Селища IX–XIV вв. в междуречье низовий Днепра и Десны // Чернигов и его округа в XI–XIII вв. – К.: Наук. думка, 1988. – С.36-37.
50. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.23.
51. *Куза А.В.* Назв. праця. – С.100.
52. *Фехнер М.В.* Назв. праця. – С.278.
53. *Кирьянов А.В.* История земледелия Новгородской земли X–XV вв. // МИА. – 1959. – №65. – С.334-335.

### Summary

*The article deals with the problems of determination of settlements dimension during different chronological periods taking into consideration wide range of sources including archeological ones. The interrelation between increase of the amount of settlements and decrease of their area is observed. Much attention is paid to planning and construction of the open settlements.*

Одержано 20 квітня 2005 р.

УДК 903.3(477.4)“11-12”

*О.І.Журко*

### АРХЕОЛОГІЯ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ XII–XIII ст.

*У статті на основі археологічних джерел розглядаються особливості матеріальної культури та деякі проблеми політичної історії Болохівської землі.*

**Ключові слова:** Болохівська земля, літописні міста.

Археологічні розкопки проведені в 11 містах Болохівської землі створюють гарну перспективу для систематизації і аналізу матеріальної культури, що складається з численних знахідок господарського, військового, побутового і духовного призначення<sup>1</sup>. Речі і матеріали дають змогу до певної міри проілюструвати заняття, військову справу, умови життя, звичаї, світогляд, знання, уміння і моральні цінності давніх болохівців.

Так, віднайдені різноманітні залізні вироби ілюструють характер виробництва, зокрема сільськогосподарського і ремісничого. Серед сільськогосподарських знарядь виділяються залізні різакчи-чересла, коси, серпи. В колекції уже зібрано 43 лемеші, 36 чересел, 450 серпів, 254 коси<sup>2</sup>.